

АНАЛІЗ БЯГУЧАЙ СІТУАЦЫ Ў СІСТЭМЕ ВЫШЭЙШАЙ АДУКАЦЫ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

(Дадатак да Дарожнай мапы дэмакратызацыі вышэйшай
адукацыі Беларусі
на перыяд: 50–100–500 дней)

У гэтым дадатку прыводзіцца кароткі аналіз бягучай сітуацыі ў сістэме вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь. Правядзенне паўнацэннага аналізу ва ўмовах утойвання дзяржорганамі значнай статыстычнай інфармацыі¹ не ўяўляецца магчымым у прынцыпе. Больш за тое, у такіх умовах не можа быць поўнага даверу нават да апублікаваных дадзеных, як і да вынікаў апытанняў, якія праводзяцца на заказ дзяржорганаў. Тым не менш, пры аналізе сітуацыі пераважна выкарыстоўваліся статыстычныя зборнікі і справаздачы, размешчаныя на сайце Нацыянальнага статыстычнага камітэта Рэспублікі Беларусь (<https://www.belstat.gov.by/>)², а таксама вынікі незалежных даследаванняў, справаздачы і публікацыі ў незалежных СМІ. Спасылкі на крыніцы прыводзяцца па тэксце дадатку.

У цяперашні час сістэма ВА ў РБ няўхільна дэградуе, што выяўляецца ў сталым пагаршэнні матэрыяльнага і фінансавага становішча ўстаноў ВА, зніжэнні якаснага ўзроўню прафесарска-выкладчыцкага складу, кіраўнічых кадраў, павелічэнні колькасці неўласцівых функцый, якія выконваюцца сістэмай ВА, прыярытэтнасці формы перад зместам у вучэбных праграмах.

Пачынаючы з 2020 года гэтыя тэндэнцыі ўзмацніліся крызісам палітычнай улады і наступнымі рэпрэсіямі супраць нязгодных

1 Падрабязней пра закрыццё статыстыкі можна знайсці ў матэрыялах партала “Люстэрка”, напрыклад, па стане на 6 красавіка 2023 года: <https://news.zerkalo.io/economics/36232.html#c>.

2 З улікам таго, што статыстычная дадзеныя становяцца ў Рэспубліцы Беларусь усё больш закрытымі, шэраг справаздач, даступных на момант даследавання, можа быць недаступны.

з рэжымам. Найбольш актыўныя супрацоўнікі сістэмы ВА — як шараговыя выкладчыкі, так і кіраўнікі сярэдняга звяна — былі падвергнутыя штрафам, крымінальнаму пераследу, арышту, звальненням. Многія былі вымушаныя пакінуць краіну. Іх месцы часткова занялі недастаткова кампетэнтныя асобы, у тым ліку ідэалагічна адданыя рэжыму. Пасля расійскага ўварвання ва Украіну гэтыя тэндэнцыі сталі яшчэ больш заўважнымі.

Так, паводле дадзеных справаздачы аб стане акадэмічнай супольнасці ў Беларусі за 2020–2021 гады³, 53 студэнты і 1 выкладчык прызнаныя палітычнымі зняволенымі, больш за 160 студэнтаў былі адлічаныя па палітычных матывах, не менш за 500 студэнтаў падвергліся розным формам ціску і рэпрэсіўных дзеянняў, уключаючы атрыманне вымовы, пазбаўленне стыпендыі і інтэрната, не менш за 79 выкладчыкаў былі звольненыя па палітычна абумоўленых матывах.

У рэпартажы [dw.com](https://www.dw.com)⁴ прыводзяцца яшчэ большыя лічбы: 1479 чалавек з акадэмічнага асяроддзя падвергліся рэпрэсіям і ціску, з затрыманнем сутыкнулася амаль 500 студэнтаў, 52 патрапілі пад крымінальны пераслед, больш за 260 чалавек было адлічана з УВА па палітычных матывах, з гэтай жа прычыны працу страціла не менш за 150 выкладчыкаў. Задзіночанне беларускіх студэнтаў зафіксавала мінімум 492 выпадкі затрымання студэнтаў па адміністрацыйных артыкулах, сумарна яны выплацілі амаль 40 тысяч рублёў штрафаў і правялі пад арыштам практычна 2 тысячы дзён. Мінімум 52 студэнты сталі фігурантамі крымінальных спраў.

Вялікі грамадскі рэзананс выклікала “справа студэнтаў”⁵, па выніках якой 10 студэнтаў, 1 выпускнік і 1 выкладчык атрымалі крымінальныя тэрміны ад 2 да 2,5 гадоў. З іншых рэпрэсій, якія выклікалі рэзананс, — звальненне дэкана факультэта камп’ю-

3 Падрыхтаваная Задзіночаннем беларускіх студэнтаў сумесна з Беларускай незалежнай Балонскай камітэтам за перыяд жнівень — снежань 2020, крыніца: <https://drive.google.com/file/d/1mgXpG8SN3cBc5m9CKgoj96zs5viHQdy-/view>.

4 Паўтара года рэпрэсій у ВНУ: хто пацярпеў і за што?: <https://www.dw.com/ru/poltora-goda-repressij-v-vuzah-kto-postradal-i-za-cto/a-60787986>.

5 Падрабязней можна азнаёміцца на партале “Люстэрка”: <https://news.zerkalo.io/life/407.html>, а таксама ў шэрагу матэрыялаў на сайце праваабарончага цэнтра “Вясна”: <https://spring96.org/ru/news/100638>, <https://spring96.org/ru/news/100748>, <https://spring96.org/ru/news/104271>.

тарных сістэм і сетак восенню 2020 года⁶, а таксама арышт вядомага педагога Яўгена Лівянта і пераслед членаў яго сям’і⁷ напрыканцы 2022 — пачатку 2023 года, якія скончыліся прысудам па крымінальнай справе⁸.

Рэпрэсіі працягваюцца. Выкладчыкі і студэнты, якія ў любой форме ўдзельнічалі ў пратэстах: выходзілі на дэманстрацыі, адкрыта выказвалі нязгоду з дзеяннямі рэжыму, рабілі ахвяраванні пацярпелым ад рэжыму — звальняюцца, пераследуюцца ў межах адміністрацыйных і крымінальных спраў, атрымліваюць працяглыя турэмныя тэрміны. Пераслед ідзе і проста за доступ да інфармацыйных каналаў, якія выказваюць пазіцыю, адрозную ад афіцыйнай. З апублікаванымі ў адкрытым доступе выпадкамі рэпрэсій можна азнаёміцца ў выпусках дайджэста партала “Асвета”⁹, а таксама ў справаздачы Задзіночання беларускіх студэнтаў¹⁰. У якасці прыкладу: студэнтка была адлічана за наяўнасць у дыпломнай працы спасылак на анлайн-рэсурсы, якія рэжым лічыць “экстрэмісцкімі”¹¹, а доктар навук ў траўні 2023 года быў асуджаны на два гады калоніі за навуковую публікацыю 2020 года, у якой аналізаваў прычыны пратэстаў 2020 года ў Беларусі¹².

Узмацняецца эканамічны крызіс, які ўзнік у 2020 годзе ў сувязі з пандэміяй кавіду, павялічыўся праз міжнародныя санкцыі 2020–2021 года ў сувязі з тэрарыстычнымі паводзінамі рэжыму і яго злачынствамі супраць агульначалавечых каштоўнасцей і разгортваецца дзякуючы росту палітычнай і эканамічнай ізаляцыі рэжыму з пачатку вайны ва Украіне. І без таго істотнае недафінасаванне сістэмы ВА ва ўмовах эканамічнага крызісу не

6 Па матэрыялах dev.by., крыніца: <https://devby.io/news/dekan-fksis-uvolnyaetsya-ona-otkazalas-otchislyat-studentov>.

7 Па матэрыялах партала “Люстэрка”: <https://news.zerkalo.io/life/30089.html>.

8 Па матэрыялах партала dev.by: <https://devby.io/news/prigovor-livyantu>.

9 <https://asvetaby.org/daydjest/>

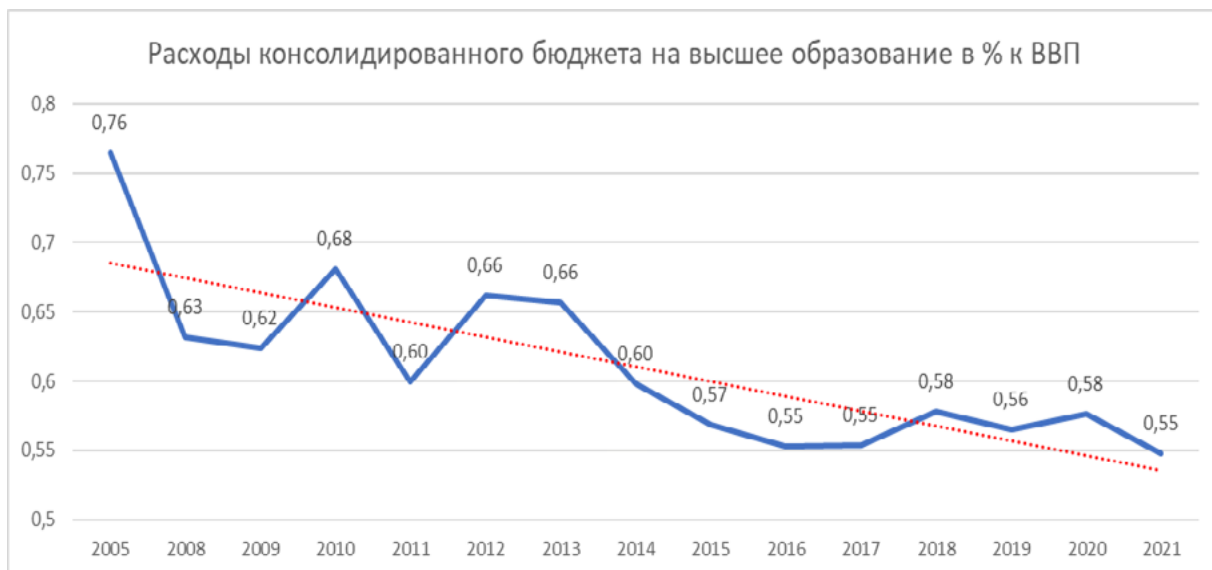
10 Справаздача Задзіночання беларускіх студэнтаў “Стан беларускай акадэміі 2022”: https://drive.google.com/file/d/187oxyipGwW4VNsUH4b5KuJaTr0kHT7Kc/view?fbclid=IwAR0_x6zA2ToqnJEFFRsJkdeEehNRMGsRVRiQVPahAPTm2JXuUgvekSxS1yk.

11 Па матэрыялах партала “Люстэрка”: <https://news.zerkalo.io/life/43961.html>.

12 Па матэрыялах партала “Люстэрка”: <https://news.zerkalo.io/life/40114.html>.

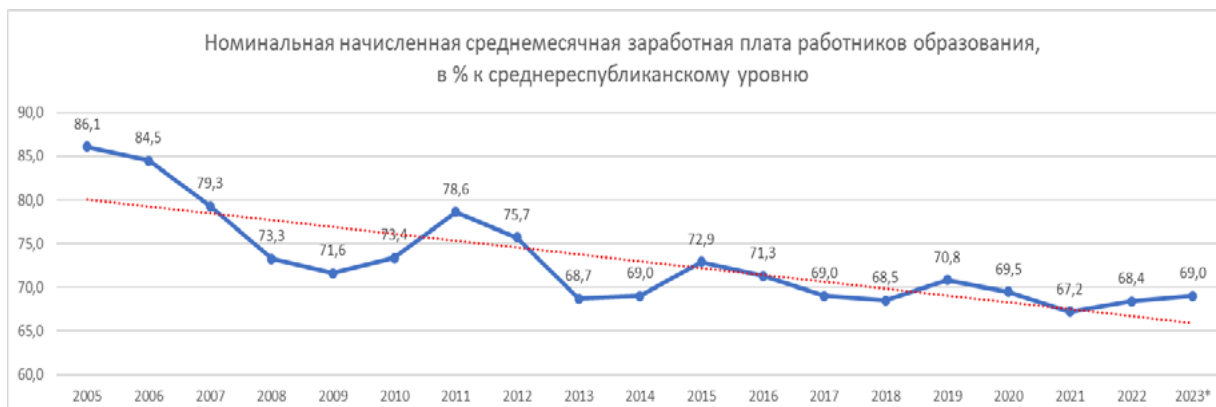
толькі не было скампенсаванае, але і ўзмацнілася з прычыны перанакіравання фінансавых патокаў у кірунку мілітарызацыі і ідэалагізацыі.

Нягледзячы на стабілізацыю ў апошнія некалькі гадоў расходаў кансалідаванага бюджэту на адукацыю ў цэлым на ўзроўні 17,2–18,5%, а таксама стабілізацыю долі расходаў на вышэйшую адукацыю ў адносіне да расходаў кансалідаванага бюджэту на адукацыю ў цэлым на ўзроўні 11,3–12,0% і рост расходаў кансалідаванага бюджэту на вышэйшую адукацыю ў абсалютным выражэнні, нават з улікам індэкса спажывецкіх цэн расходы на вышэйшую адукацыю ў адносіне да ВУП маюць відавочную тэндэнцыю да зніжэння на працягу больш як 15 гадоў, што можа сведчыць як пра наяўнасць схаваных сістэмных праблем у эканоміцы, так і пра неэфектыўнасць выкарыстанай мадэлі кіравання ці пра сістэматычныя перакосы пры фарміраванні бюджэту:

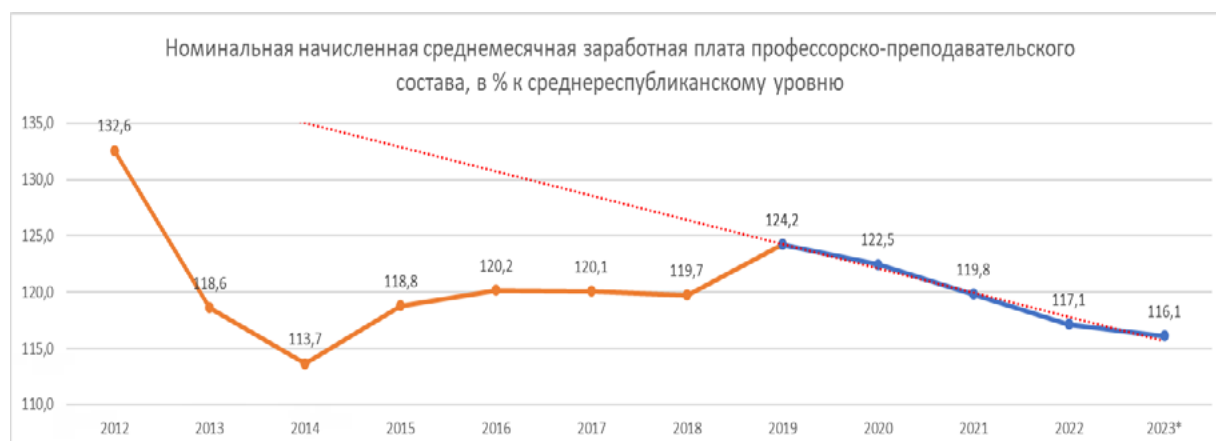
* Дадзеныя за 2005–2014 гг. разлічаныя на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2015, стр. 139, а за 2015–2021 гг. — на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2022, стр. 77. У зборніку “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2023, дадзеныя пра расходы кансалідаванага бюджэту на вышэйшую адукацыю не апублікаваныя

Намінальная налічаная сярэднямесячная зароботная плата работнікаў адукацыі, нягледзячы на яе рост у абсалютным выражэнні, нават з улікам індэкса спажывецкіх цэн у адносіне да сярэднерэспубліканскага ўзроўню мае відавочна выяўленую тэндэнцыю да зніжэння на працягу больш як 15 гадоў:

* Дадзеныя за 2005–2018 гг. прыводзяцца паводле “Адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь, статыстычны зборнік”, 2019, стр. 15 і “Адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь, статыстычны зборнік”, 2013, стр. 14. Дадзеныя за 2019–2021 гг. разлічаныя на падставе “Адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь, буклет”, 2021, стр. 11 і “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2022, стр. 134, 136. Дадзеныя за 2022 і 2023 гг. разлічаныя на падставе “Сацыяльна-эканамічнае становішча Рэспублікі Беларусь у студзені – верасні 2023 года, даклад”, 2023, стр. 118, 122 і “Сацыяльна-эканамічнае становішча Рэспублікі Беларусь у студзені — снежні 2022 года, даклад”, 2023, стр. 124, 126. Па 2023 годзе дадзеныя прыводзяцца за студзень — верасень

З узроўнем заробтнай платы прафесарска-выкладчыцкага складу справы не нашмат лепшыя. Нягледзячы на тое, што ў цэлым намінальная налічаная сярэднямесячная заробтная плата прафесарска-выкладчыцкага складу вышэйшая за сярэднярэспубліканскі ўзровень, у апошнія некалькі гадоў таксама заўважаецца яе відавочнае няўхільнае зніжэнне:

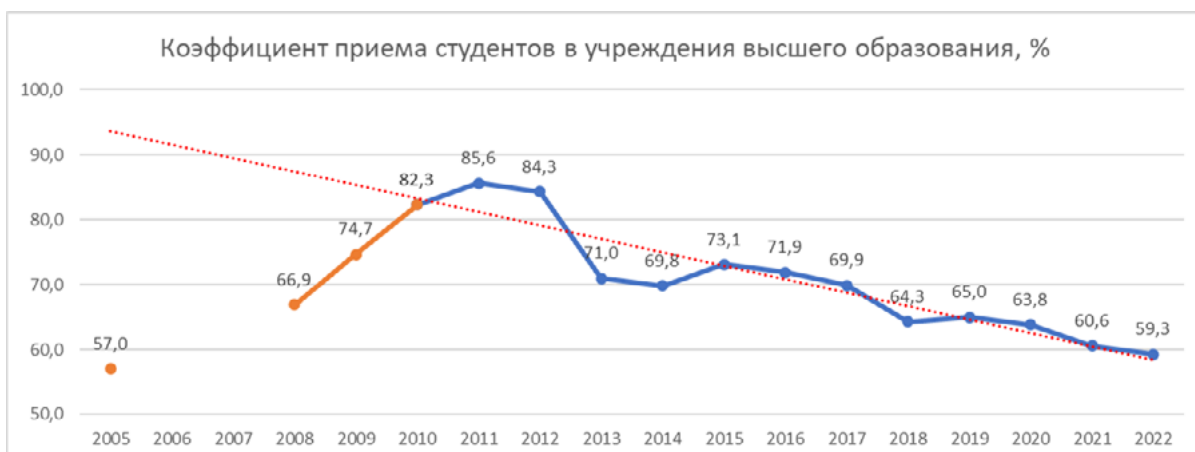
* Дадзеныя за 2012–2018 гг. разлічаныя на падставе “Адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь, статыстычны зборнік”, 2019, стр. 15, за 2019–2020 гг. — на падставе “Адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь, буклет”, 2021, стр. 11 і “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2022, стр. 134. Дадзеныя за 2021 год разлічаныя на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2022, стр. 134 і “Сацыяльна-эканамічнае становішча Рэспублікі Беларусь

у студзені — верасні 2023 года, даклад”, 2023, стр. 118, 122, а таксама “Сацыяльна-эканамічнае становішча Рэспублікі Беларусь у студзені — снежні 2022 года, даклад”, 2023, стр. 124, 126. Па 2023 годзе дадзеныя прыводзяцца за студзень — верасень

Трэба адзначыць, што намінальная налічаная сярэднямесячная зароботная плата разлічваецца як адносіна налічанага фонду зароботнай платы, уключаючы падаходны падатак і абавязковыя страхавы ўзнос работніка, да сярэдняспісачнай колькасці работнікаў, якая прымаецца для вылічэння сярэдняй зароботнай платы, і да колькасці месяцаў у перыядзе. Такім чынам, статыстыка не ўлічвае, што значная колькасць выкладчыкаў з мэтай павелічэння даходу можа працаваць больш як на 1 стаўку. Аднак ацаніць уплыў гэтага фактару не ўяўляецца магчымым праз адсутнасць такіх дадзеных у афіцыйна апублікаванай статыстыцы.

Тэндэнцыя зніжэння ўзроўню налічанай зароботнай платы можа быць як наступствам агульных сістэмных праблем, так і вынікам з неабходнасці ўсё большага пераразмеркавання сродкаў у межах выдзеленага ліміту на абнаўленне і рамонт састарэлай матэрыяльна-тэхнічнай базы ўстаноў вышэйшай адукацыі. Правесці падрабязны аналіз затрат па відах расходаў у сістэме вышэйшай адукацыі не ўяўляецца магчымым праз адсутнасць такой статыстыкі ў адкрытых крыніцах.

Прэстыжнасць атрымання вышэйшай адукацыі ў Беларусі сярод моладзі імкліва падае цягам апошніх больш як 10 гадоў:

* Дадзеныя прыводзяцца паводле “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2023, стр. 72 і “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2015, стр. 138. Каэфіцыент прыёму студэнтаў ва ўстановы вышэйшай адукацыі — гэта адносіна колькасці прынятых на навучанне ва ўстановы вышэйшай адукацыі да колькасці насельніцтва ва ўзросце 17 гадоў, выяўленая ў працэнтах

Гэтая тэндэнцыя не звязаная са зніжэннем колькасці бюджэтных месцаў ва УВА. Пры такім зніжэнні УВА імкнуцца скампенсаваць страты платнымі месцамі, аднак апошнія гады назіраецца істотны недабор як на платную форму навучання, так і на навучанне за кошт сродкаў бюджэту. Няздольнасць сістэмы вышэйшай адукацыі Беларусі аператыўна рэагаваць на запыты рынку прыводзіць да таго, што моладзь не бачыць каштоўнасці атрымання вышэйшай адукацыі ў Беларусі: яна аддае перавагу больш хуткаму шляху да атрымання годнага даходу або не лічыць дастатковай якасць вышэйшай адукацыі ў краіне, пры гэтым мае магчымасць атрымаць вышэйшую адукацыю за мяжой ці скарыстацца альтэрнатыўнымі спосабамі самаадукацыі і шырокім выбарам анлайн-курсаў.

Аналагічную тэндэнцыю дэманструе і паказчык колькасці студэнтаў на 10000 чалавек насельніцтва, хаця на яго ў большай ступені ўплывае агульная дэмаграфічная сітуацыя:

* Дадзеныя прыводзяцца паводле “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2023, стр. 84

Пачынаючы з 2020 года назіраецца рэзкае зніжэнне колькасці моладзі ва ўзросце 17–24 гадоў у краіне, колькасць тых, хто прыязджае на вучобу або працу, ужо не ў стане кампенсаваць колькасць тых, хто з’ехаў, хаця ў 2012–2019 гг. назіраўся паступовы прырост моладзі гэтага ўзросту. Для атрымання падобнай ацэнкі бескарысна параўноўваць колькасць моладзі пэўнага ўзросту (скажам, ва ўзросце 17 гадоў) у розныя гады, бо ў гэтым выпадку нельга выключыць уплыву дынамікі нараджальнасці ў адпаведныя гады і іншых агульных дэмаграфічных фактараў. Замест гэтага возьмем, скажам, колькасць моладзі, якой у 2015 годзе было

17 гадоў, параўнаем, колькі яе стала ў 2016 годзе (ужо 18-гадовай), у 2017 годзе (ужо 19-гадовай) і г.д. Гэтая дынаміка з нязначнай хібнасцю і адлюструе рэальны міграцыйны баланс. Зніжэнне за апошнія 2 гады склала каля 3–7% для ўсіх катэгорый моладзі, што дасягнула ўзросту 20–24 гадоў у 2021 годзе:

* Дадзеныя прыводзяцца па выніках разліку на падставе табліц “Колькасць насельніцтва Рэспублікі Беларусь па поле і ўзросце на пачатак года” статыстычных бюлетэняў “Полаўзроставае структура насельніцтва Рэспублікі Беларусь на 1 студзеня бягучага года і сярэднегадавая колькасць насельніцтва за мінулы год” за 2012–2019, 2021 гг.

Падобная тэндэнцыя агаліла праблему, што ўсё большая колькасць моладзі пакідае краіну. Раней адной з істотных прычын гэтага быў выбар больш якаснай адукацыі ў замежных універсітэтах. З пачаткам рэпрэсій моладзь стала пакідаць краіну і з палітычных прычын. І калі раней адток кампенсавалася прыездам студэнтаў з іншых краін, то з узмацненнем рэпрэсій узрослы адток моладзі ўжо не мог больш нівельвацца. Варта адзначыць, што, як правіла, краіну пакідае найбольш таленавітая і актыўная моладзь, а пытанне, ці захоча яна вярнуцца назад нават пры змене палітычнага ладу, застаецца адкрытым.

Так, паводле даследавання Грамадскага Балонскага камітэта 2015 года¹³, 16% апытаных студэнтаў атрымлівалі адукацыю за мяжой, з іх 49% бачылі перавагі ў навучанні за мяжой у параўнанні з Беларуссю і толькі 5% лічылі, што лепш вучыцца ў Беларусі.

13 “Ацэнка вынікаў працы міністэрства і праблемы, якія стаяць перад вышэйшай адукацыяй у Рэспубліцы Беларусь з пазіцыі студэнтаў і выпускнікоў”, Грамадскі Балонскі камітэт, снежань 2016 – студзень 2017, спасылка: <https://bolognaby.org/images/uploads/2016/12/gemiusAdHoc-study-for-OBK-Dec2016.pdf>.

Пацвярджаюць такую выснову і дадзеныя даследавання Моладзевага блока ў красавіку — траўні 2023 года¹⁴, у адпаведнасці з якім 45% апытаных ва ўзросце 18–35 гадоў хацелі б пераехаць у іншую краіну, 19% — плануюць пераехаць, 15% — робяць адпаведныя крокі.

Доля выкладчыкаў, якія маюць вучоную ступень кандыдата або доктара навук, расла ў 2012–2018 гг., аднак затым намеціўся некаторы трэнд на зніжэнне:

* Дадзеныя за 2010–2014 гг. прыводзяцца па выніках разліку на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2015, стр. 159, а за 2015–2022 — на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2023, стр. 91

У цэлым гэта магло б быць пазітыўным трэндам, калі не зважаць на статыстыку па абароне кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый. Аднак колькасць абарон у адносіне да колькасці выкладчыкаў, якія маюць вучоныя ступені, дэманструе відавочную тэндэнцыю на зніжэнне за апошнія больш як 10 гадоў:

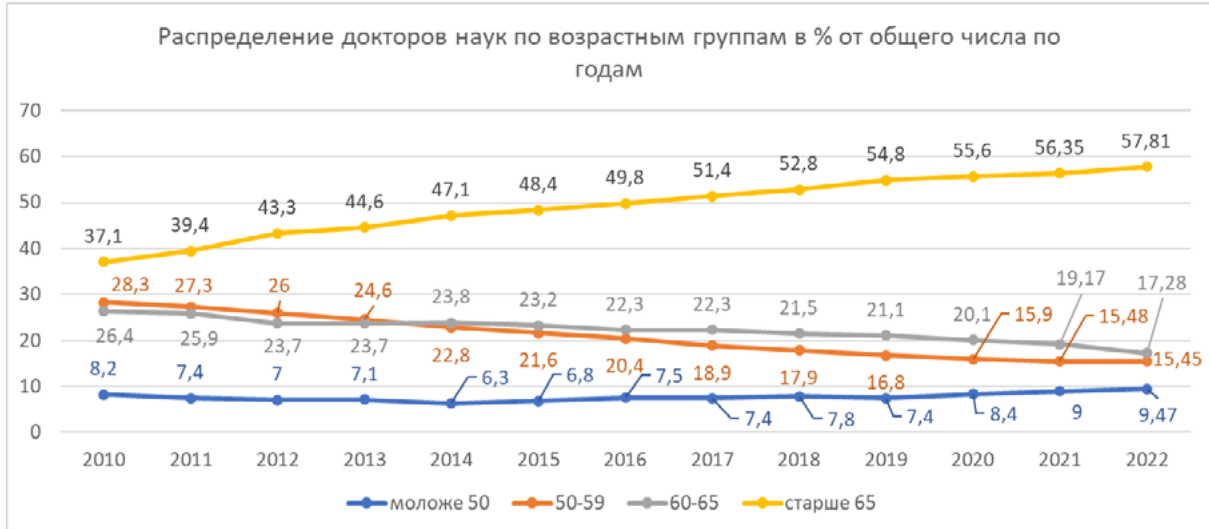
14 Што мяркуе беларуская моладзь? Вынікі сацыялагічнага даследавання Моладзевага блока за красавік — травень 2023: <https://moladzbel.org/research/2023/may>.

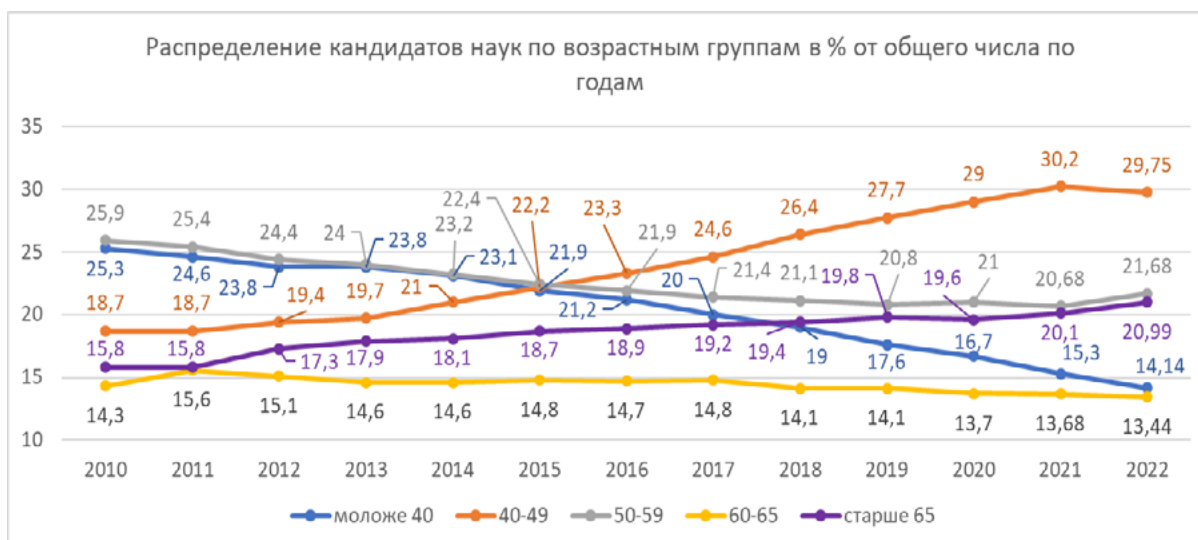
* Дадзеныя за 2010–2014 гг. прыводзяцца па выніках разліку на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2015, стр. 159 і 168, а за 2015–2022 — на падставе “Рэспубліка Беларусь. Статыстычны штогоднік”, 2023, стр. 91 і 97

Супастаўленне гэтых дзвюх дыяграм ускосна сведчыць, што ўсё меншая доля маладых абароненых кандыдатаў навук патэнцыйна можа прыступіць да працы ва УВА ў якасці выкладчыкаў, а значыць, павелічэнне долі выкладчыкаў, якія маюць вучоныя ступені, адбываецца за кошт усё больш сталых выкладчыкаў, якія часта ў дастатковай ступені не валодаюць сучаснымі сродкамі вытворчасці і метадыкамі. Гэта прыводзіць да ўсё большага разрыву паміж зместам вучэбных праграм і патрабаваннямі рынку і да пастаяннага зніжэння якасці падрыхтоўкі. Статыстыка па ўзроставых катэгорыях выкладчыцкага складу ў адкрытым доступе адсутнічае, што не дазваляе зрабіць больш дакладных высноў, аднак дадзеныя, прадстаўленыя ў даследаванні Сяргея Альшэўскага¹⁵, пацвярджаюць павелічэнне долі сталых выкладчыкаў:

15 Статыстыка, якая не радуе. ВНУ. Спасылка: <https://eschool.by/statistika-kotorayane-raduet-vuz/>.

Так, доля дактароў навук ва ўзроставых катэгорыях 50–59 гадоў і 60–65 гадоў за 12 гадоў знізілася з 26–28% да 15–17% у кожнай, пры гэтым ва ўзроставай катэгорыі старэйшыя за 65 гадоў — павялічылася з 37 да 57%. Падобныя змены адбыліся і з кандыдатамі навук. Так, доля кандыдатаў навук у катэгорыі да 40 гадоў знізілася з 25 да 14%, пры гэтым з 18 да 29% павялічылася доля ўзроставай катэгорыі 40–49 гадоў. Аналагічна, доля кандыдатаў навук у катэгорыі 50–59 гадоў знізілася з амаль 26 да 21%, у катэгорыі 60–65 гадоў змены нязначныя, а вось катэгорыя старэйшыя за 65 гадоў вырасла з 15 да амаль 21%. З улікам таго, што масавыя абароны кандыдацкіх дысертацый прыпадаюць на перыяд 3–6 гадоў пасля заканчэння аспірантуры, гэта ўзрост каля 30 гадоў. Бачна, што было 2 хвалі адносна ўстойлівай падрыхтоўкі кандыдатаў навук: да прыкладна 1990 г., потым спад абарон у перыяд 1990-х, новая хваля абарон у наступнае дзесяцігоддзе і зноў спад абарон у апошняе дзесяцігоддзе:

У сувязі з гэтым цікавыя вынікі даследавання Грамадскага Балонскага камітэта¹⁶ снежня 2016 — студзеня 2017 года, якія ўскосна пацвярджаюць выснову пра зніжэнне якасці падрыхтоўкі і павелічэнне разрыву з патрэбамі рынку. У апытанні бралі ўдзел студэнты ці выпускнікі апошніх гадоў. Удзельнікі даследавання адзначалі, што студэнты рыхтуюць і выкарыстоўваюць шпаргалкі на падставе лекцыйнага матэрыялу (адзначылі 57% рэспандэнтаў), матэрыялаў з інтэрнэту (52% рэспандэнтаў), спісваюць з інтэрнэту, выкарыстоўваюць розныя электронныя прылады (адзначылі 44% рэспандэнтаў). Удзельнікі апытання лічылі, што звяртацца да хітрыкаў на іспытах і запазычання чужых тэкстаў студэнтаў змушае адсутнасць практычнай каштоўнасці вынікаў некаторых пісьмовых прац для адпаведнай спецыяльнасці — 54% рэспандэнтаў; састарэлыя, неактуальныя, нецікавыя тэмы заданняў — 48% рэспандэнтаў. Пры гэтым 46% рэспандэнтаў выказалі меркаванне, што гэта распаўсюджаная практыка, каб пазбегнуць марнавання часу і выканання бескарысных для сваёй будучай спецыяльнасці заданняў.

Якасць падрыхтоўкі зніжаецца не толькі з прычыны старэння прафесарска-выкладчыцкага складу і, як вынік, нізкага ўзроўню адукацыйных праграм, але і з прычыны слабага ўваходнага ўзроўню абітурыентаў УВА. Так, у даследаванні Сяргея Альшэўскага¹⁷

16 “Ацэнка вынікаў працы міністэрства і праблемы, якія стаяць перад вышэйшай адукацыяй у Рэспубліцы Беларусь з пазіцыі студэнтаў і выпускнікоў”, Грамадскі балонскі камітэт, снежань 2016 — студзень 2017, спасылка: <https://bolognaby.org/images/uploads/2016/12/gemiusAdHoc-study-for-OBK-Dec2016.pdf>.

17 Падзенне цікавасці да вышэйшай адукацыі і іншыя “поспехі” мінада, спасылка: <https://eschool.by/padenie-interesa-k-vysshemu-obrazovaniyu/>.

адзначаецца, што колькасць зарэгістраваных на ЦТ упала з прыкладна 105 тыс. у 2014 годзе пры прыкладна 63,4 тыс. тых, хто паступіў ва УВА, да 54,88 тыс. у 2023 годзе пры каля 52,2 тыс. залічаных ва УВА. Такім чынам, сярэдні “конкурс” па краіне ўпаў прыкладна на 37% з 1,656 да 1,051, а колькасць абітурыентаў практычна зраўнялася з колькасцю месцаў ва УВА.

Пра зніжэнне ўзроўню падрыхтоўкі выпускнікоў школ і маскіраванне Міністэрствам адукацыі гэтай праблемы сведчаць і змяненні ў правілах падліку балаў выніку цэнтралізаванага тэсціравання ў 2018 годзе, і прынятыя правілы пераводу балаў, атрыманых на цэнтралізаваным экзамене, у бал атэстата для абітурыентаў 2023 года. У прыватнасці, у 2018 годзе сістэма падліку балаў была змененая такім чынам, каб штучна падняць ніжні парог. Так, напрыклад, за рашэнне 2 нескладаных задач з 30 па фізіцы можна было набраць 15 балаў са 100, у цэлым для атрымання 50–60 балаў цяпер трэба было рашыць прыкладна ўтрыя менш задач, чым раней. У 2023 годзе адзнаку “8” па экзамене будуць выстаўляць за 67 балаў, набраных на цэнтралізаваным экзамене па мове, і за 63 балы — па матэматыцы. Каментарыі вядомага педагога Яўгена Лівянта па зменах 2018 года даступныя на сайце “Еўрарадыё”¹⁸, а па зменах 2023 года — у матэрыялах партала “Люстэрка”¹⁹.

Тым не менш, штучнага завышэння балаў, якія набіраюцца на ЦТ, ужо недастаткова, каб маскіраваць сістэмныя праблемы адукацыі, пра што сведчыць статыстыка заяў, пададзеных у 2023 годзе на многія спецыяльнасці, з якой можна азнаёміцца, напрыклад, у матэрыяле Сяргея Альшэўскага²⁰. Значная частка абітурыентаў мае балы па суме 3 прадметаў ЦТ і сярэдняга бала атэстата меншыя за 200 і нават меншыя за 150 пры 400 максімальных (г.зн. у сярэднім па кожным прадмеце менш за 40–50 балаў са 100).

Прафсаюзы як форма грамадскага кантролю за выкананнем заканадаўства аб працы ў галіне і як грамадскі інстытут, які вы-

18 <https://euroradio.fm/ru/vsyo-menyayut-v-polzu-dvoechnikov-pochemu-novye-pravila-ct-nado-otmenit>

19 <https://news.zerkalo.io/life/21806.html>

20 Як у ВНУ прымаюць усіх, незалежна ад узроўню ведаў, спасылка: <https://eschool.by/kak-v-vuzy-prinimayut-vseh-nezavisimo-ot-urovnya-znaniy/>.

ўляе патрэбы работнікаў галіны, у сістэме ВА ператвораныя ў праўладны механізм, які толькі павялічвае ступень несвабоды супрацоўнікаў. На рэальную сітуацыю прафсаюзы ўплываюць мала, іх кіраўнікі пасіўныя і цалкам залежныя ад адміністрацыі УВА.

У рэйтынгу па індэксе акадэмічнай свабоды²¹ Беларусь знаходзіцца на 5 месцы знізу (са 179 краін, уключаных у індэкс) — адразу за Сірыяй, абышоўшы толькі Туркменістан, Эрытрэю, М'янму і Паўночную Карэю. З кароткім аналізам стану фундаментальных акадэмічных каштоўнасцей у Беларусі можна пазнаёміцца ў працы Уладзіміра Дунаева²². Нягледзячы на тое, што пасля апублікавання даследавання была прынята новая рэдакцыя Кодэкса аб адукацыі, яно не страціла сваёй актуальнасці. Свайго максімальнага значэння (0,6) індэкс у Беларусі дасягнуў у 1993 годзе, а за апошнія 29 гадоў знізіўся да ўзроўню 0,03:

Belarus

ACADEMIC FREEDOM INDEX (1993)

0.60

Academic Freedom Index, CC BY 4.0
<https://academic-freedom-index.net>

* Фрагмент выявы дынамікі змянення індэкса акадэмічнай свабоды з сайта <https://academic-freedom-index.net/>

Па дадзеных даследаванняў Грамадскага Балонскага камітэта, калі ў 2015 годзе 42% апытаных студэнтаў адзначалі наяўнасць

21 Academic Freedom Index Update 2023, Institute of Political Science, link: https://academic-freedom-index.net/research/Academic_Freedom_Index_Update.pdf.

22 Уладзімір Дунаеў, “Беларусь у індэксе акадэмічнай свабоды”, 5 траўня 2020. Спасылка: <https://bolognaby.org/index.php/obk-v-smi/820-belarus-v-indekse-akademicheskoy-svobody>.

фактаў парушэння іх акадэмічных правоў, то ў 2017 годзе — ужо 48%. Супастаўленне дадзеных гэтых двух даследаванняў паказвае, што склад правоў, якія найбольш часта парушаюцца, у цэлым не змяніўся, аднак факт парушэння адзначае ўсё большая колькасць рэспандэнтаў. З улікам адсутнасці рэальных механізмаў абароны студэнтаў і выкладчыцкага складу ад самавольства кіраўніцтва відавочна, што за мінулыя 6 гадоў сітуацыя магла толькі пагоршыцца:

* Дадзеныя за 2015 год прыводзяцца па выніках даследавання “gemiusAdHoc аб якасці адукацыі выпускнікоў і ўдзеле студэнтаў у кіраванні ВНУ ў Рэспубліцы Беларусь”, Грамадскі Балонскі камітэт, снежань 2015 года, спасылка: <https://bolognaby.org/images/uploads/2016/01/gemiusAdHoc-study-for-OBK-second-wave-3.pptx>; за 2017 год — па дадзеных даследавання “Ацэнка вынікаў працы міністэрства і праблемы, якія стаяць перад вышэйшай адукацыяй у Рэспубліцы Беларусь з пазіцыі студэнтаў і выпускнікоў”, Грамадскі Балонскі камітэт, снежань 2016 — студзень 2017, спасылка: <https://bolognaby.org/images/uploads/2016/12/gemiusAdHoc-study-for-OBK-Dec2016.pdf>

Па дадзеных даследавання Моладзевага блока ў красавіку — траўні 2023 г., сярод найбольш значных праблем моладзі вылучаюцца несумленныя выбары (55% апытаных), парушэнне правоў чалавека (55%), палітычны пераслед (54%), адпаведна 48%, 41% і 24% апытаных сутыкнуліся з гэтымі праблемамі асабіста.

Нарматыўна-прававая база сістэмы ВА надзвычай грувацкая і кансерватыўная. Так, Кодэкс аб адукацыі, прыняты ў 2010 годзе, не зменшыў колькасці іншых нарматыўна-прававых дакументаў, аперуе недакладнымі і грувацкімі фармулёўкамі і мае вельмі складаны механізм унясення правак. Нягледзячы на тое, што аб'ёмныя праўкі былі поўнасцю падрыхтаваны ўжо ў 2016 годзе, некалькі розных складаў дэпутатаў не маглі іх зацвердзіць, і толькі ў 2022 годзе была зацверджаная новая рэдакцыя Кодэкса, якая ўключыла гэтыя змены. Пры гэтым яна не ўстараніла ні грувацкасці, ні недакладнасці.

Больш за тое, новая рэдакцыя Кодэкса была абумоўленая не ўсведамленнем неабходнасці ўнясення сутнасных змяненняў (калі б гэта было так, змяненні былі б прынятыя раней, а не ў часе палітычнага крызісу), хаця менавіта гэта падкрэсліваецца шматлікімі каментарыямі прадстаўнікоў дзяржорганаў, а жаданнем рэжыму ўзмацніць мілітарызацыйны і ідэалагічны складнікі ВА, а таксама максімальна абмежаваць акадэмічныя свабоды.

Напрыклад, цэлым шэрагам артыкулаў Кодэкса замацоўваецца накіраванасць выхавання на фарміраванне патрыятызму і грамадзянскасці. Таксама пры прыёме на працу на пасады педагогічных работнікаў замацаваны абавязак арганізацый запытваць “з адзінага дзяржаўнага банка даных аб правапарушэннях звесткі аб нязнятай і непагашанай судзімасці, а ў выпадках, прадугледжаных заканадаўчымі актамі, — аб учыненых імі злачынствах незалежна ад зняцця або пагашэння судзімасці або спынення крымінальнага пераследу”²³, а ў асобных выпадках — абавязак педагогічных работнікаў прадастаўляць такую выпіску. Падобныя змены адзначаюцца і ў каментарыі да закона “Аб змяненні Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб адукацыі”, размешчаным на партале pravo.by²⁴. Ва ўмовах прававога дэфолту такія

23 Кодэкс Рэспублікі Беларусь “Аб адукацыі”, артыкул 51, пункт 4.

24 Каментарый да закона “Аб змяненні Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб адукацыі”,

нормы вядуць да фарміравання скажонага ўспрымання агульна-чалавечых каштоўнасцей, ствараюць рэжыму магчымасць для ўзмацнення ідэалагічнай апрацоўкі навучэнцаў, садзейнічаюць узмацненню ціску на педагогічных работнікаў з мэтай падаўлення любых праяў поглядаў, адрозных ад афіцыйных.

Аднак гэтых мер рэжыму аказалася мала, і ўжо менш як праз год, у сакавіку 2023 года, у новую рэдакцыю Кодэкса ўводзіцца шэраг змяненняў²⁵. У прыватнасці, змяняецца фармулёўка пункта 3 артыкула 2, замест “Ва ўстановах адукацыі не дапускаюцца стварэнне і дзейнасць палітычных партый, *іншых грамадскіх аб’яднанняў, якія маюць палітычныя мэты*, а таксама стварэнне, ананімная ці іншая дзейнасць рэлігійных арганізацый, якая супярэчыць заканадаўству”, новая фармулёўка гучыць так: “Ва ўстановах адукацыі не дапускаюцца стварэнне і дзейнасць палітычных партый, а таксама стварэнне, ананімная ці іншая дзейнасць рэлігійных арганізацый, якая супярэчыць заканадаўству”. У прававой дзяржаве такое змяненне магло б быць пазітыўным, аднак ва ўмовах рэжыму падобнае змяненне мае на мэце дазволіць дзяржаўнаму апарату праводзіць палітычныя мэты праз грамадскія арганізацыі, якія не з’яўляюцца палітычнымі партыямі.

Далей, пункт 1 артыкула 6, які гучаў як “Грамадскія адносіны ў сферы адукацыі рэгулююцца заканадаўствам аб адукацыі, а таксама міжнароднымі дагаворамі Рэспублікі Беларусь і іншымі міжнародна-прававымі актамі, якія змяшчаюць абавязацельствы Рэспублікі Беларусь”, атрымаў дадатак у выглядзе “Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь могуць устанаўлівацца асаблівасці прававога рэгулявання адносін, рэгламентаваных дадзеным Кодэксам”. Гэта таксама стварае перадумовы парушэнняў правоў і свабод супрацоўнікаў устаноў адукацыі і навучэнцаў у абход існуючага заканадаўства і міжнародных нормаў.

У многіх артыкулах пашыраецца склад арганізацый, якія ўплываюць на сістэму адукацыі, у тым ліку на кіраванне, напрыклад, артыкул 98, які гучаў “Дзяржаўнае кіраванне ў сферы адукацыі

Нацыянальны прававы інтэрнэт-партал Рэспублікі Беларусь, спасылка: <https://pravo.by/novosti/analitika/2022/january/68438/>.

25 Закон Рэспублікі Беларусь ад 6 сакавіка 2023 г. № 257-З “Аб змяненні законаў”.

ажыццяўляюць Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Урад Рэспублікі Беларусь, дзяржаўныя органы, падпарадкаваныя і (або) падсправаздачныя Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, рэспубліканскія органы дзяржаўнага кіравання, іншыя *дзяржаўныя* арганізацыі, падпарадкаваныя Ураду Рэспублікі Беларусь, мясцовыя выканаўчыя і распарадчыя органы ў рамках іх паўнамоцтваў”, цяпер гучыць так: “Дзяржаўнае кіраванне ў сферы адукацыі ажыццяўляюць Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Урад Рэспублікі Беларусь Беларусь, дзяржаўныя органы, падпарадкаваныя і (або) падсправаздачныя Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, рэспубліканскія органы дзяржаўнага кіравання, іншыя арганізацыі, падпарадкаваныя Ураду Рэспублікі Беларусь, мясцовыя выканаўчыя і распарадчыя органы ў межах іх паўнамоцтваў”. Адпаведна, ствараюцца перадумовы яшчэ большага рэгулявання сістэмы адукацыі і, як вынік, змяншэння свабоды дзеяння ўстаноў адукацыі.

Скарэктавала Міністэрства адукацыі і правілы прыёму ва ўстановы вышэйшай адукацыі. Цяпер абітурыенту трэба прадастаўляць характарыстыку з папярэдняга месца вучобы ці працы, у якой мае быць адлюстраваны ўдзел у працы грамадскіх аб’яднанняў (піянерыі, БРСМ), у мерапрыемствах патрыятычнай накіраванасці²⁶. Відавочна, што і гэтыя змяненні ўводзяцца з мэтай стварыць дадатковыя палітычныя ціскі не толькі на абітурыентаў, але і на іх бацькоў.

У нарматыўна-прававыя акты ўносяцца і іншыя змяненні, накіраваныя на ўзмацненне мілітарызацыйнага і ідэалагічнага складніка. Так, паводле заявы міністра абароны Беларусі, усім студэнтам з наступнага (2024) навучальнага года будзе выкладацца пачатковая ваенная падрыхтоўка²⁷. Акрамя таго, у траўні 2023 года ўнесеныя змяненні ў закон “Аб воінскім абавязку і воінскай службе”²⁸, якія адмяняюць адтэрміноўку ад прызыву на тэрміновую вайсковую службу для студэнтаў, якія навучаюцца

26 Па матэрыялах партала “Люстэрка”, спасылка: <https://news.zerkalo.io/life/27435.html?c>.

27 <https://news.zerkalo.io/economics/40417.html>

28 “Аб змяненні законаў”, Нацыянальны прававы інтэрнэт-партал Рэспублікі Беларусь, 16.05.2023, 2/2988: <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12300268>.

за мяжой, за выключэннем тых, хто навучаецца па накіраванні дзяржорганаў. Апрача іншага, гэтыя змены з’яўляюцца элементам прымусу з мэтай утрымання моладзі ад выезду на навучанне за мяжу пад пагрозай крымінальнага пераследу за ўхіленне ад прызыву.

Палітычныя і ідэалагічныя мэты робяцца вызначальнымі пры прыняцці рашэння аб пераліку спецыяльнасцей УВА і наборы студэнтаў. У якасці прыкладу можна прывесці рашэнне пра спыненне набору на спецыяльнасць “Міжнародная журналістыка” і спыненне набору на платную форму на факультэт журналістыкі БДУ з 2023 года²⁹, абумоўленага найперш палітычнымі і ідэалагічнымі матывамі, нягледзячы на заяву кіраўніцтва факультэта аб змене патрэб СМІ.

Працягваецца палітыка русіфікацыі адукацыі. Нягледзячы на тое, што беларуская мова з’яўляецца дзяржаўнай, паводле дадзеных даследавання Аліны Нагорнай³⁰, з 482 апытаных ва ўзросце 15–72 гадоў, якія карыстаюцца беларускай мовай у Беларусі, толькі 7,1% навучаліся на беларускай мове ва УВА або ўстанове сярэдняй адукацыі і 0,6% аднолькава на 2 мовах (рускай і беларускай), пры гэтым толькі ў 5% апытаных падручнікі былі на беларускай мове, а ў 0,6% — аднолькава на 2 мовах. Магчымасць абраць беларускую мову навучання ва УВА ці ўстанове сярэдняй адукацыі мелі толькі 9,8% апытаных. Доля тых, хто навучаецца на беларускай мове ва УВА, зменшылася больш як у 20 разоў: з 1,9% у 2005/2006 навучальным годзе да 0,08% у 2020/2021 навучальным годзе.

Механізм дзяржаўнага фінансавання УВА непразрысты, механізм планавання дзяржзаказу на навучанне (бюджетныя месцы) таксама непразрысты і не заснаваны на аб’ектыўных мадэлях, якія ўлічваюць патрэбы краіны і бягучыя дасягненні навукі і тэхнікі ў розных галінах. Сістэма прыцягнення моладзі на прырытэтныя для краіны спецыяльнасці не выбудаваная, існуюць

29 Журфак БДУ значна скарачае набор і адмяняе платныя месцы, SPUTNIK Беларусь, <https://sputnik.by/20230403/zhurfak-bgu-znachitelno-sokraschaet-nabor-i-otmenyaet-platnye-mesta-1073953834.html>.

30 Даступнасць і дыскрымінацыя беларускай мовы ў Беларусі, Аліна Нагорная: <https://belinstitute.com/sites/default/files/2023-05/31ed368d-6eec-47e7-af83-97c28be7cdcf.pdf>.

толькі малаэфектыўныя элементы ў выглядзе льгот пры паступленні. Усё гэта прыводзіць да вельмі неэфектыўнага размеркавання сродкаў і іншых (і так абмежаваных) рэсурсаў. Сістэма прымусовага размеркавання маладых спецыялістаў замацаваная ў Кодэксе аб адукацыі і мала ўлічвае аб'ектыўныя эканамічныя фактары.

Напрыклад, па дадзеных вышэйзгаданага даследавання Грамадскага Балонскага камітэта, 57% студэнтаў і 49% апытаных выпускнікоў УВА лічаць, што з дапамогай сістэмы размеркавання дзяржава затыкае дзіркі там, дзе ніхто не жадае працаваць праз дрэнныя ўмовы працы і жыцця.

У сувязі з адтокам спецыялістаў з рэальнага сектара эканомікі, актыўнай міграцыі моладзі за мяжу пасля палітычнага крызісу 2020 года і ў сувязі з вайной ва Украіне рэжым спрабуе вырашыць праблемы за кошт яшчэ большага ўзмацнення жорсткасці сістэмы прымусовага размеркавання. Так, было аб'яўлена, што размеркаванню будуць падлягаць і студэнты платнай формы навучання, а тэрмін адпрацоўкі з 2024 года³¹ павялічаць да 5 гадоў. Блізкія па сваёй сутнасці змяненні ў кастрычніку 2023 года былі ўнесеныя ў закон “Аб ахове здароўя”³². Яны акрэсліваюць, што ардынатура для ўрачоў будзе з'яўляцца абавязковай для допуску да аказання спецыялізаванай і высокатэхналагічнай дапамогі, пры гэтым прайсці яе можна будзе толькі за кошт сродкаў бюджэту, і, адпаведна, па заканчэнні неабходна будзе адпрацаваць па размеркаванні, тэрмін якога павялічаны з 2 да 5 гадоў.

Такім чынам, у сістэме вышэйшай адукацыі назапасілася крытычная маса сістэмных праблем, якія патрабуюць вырашэння і працягваюць пагаршацца ва ўмовах палітычнага і эканамічнага крызісаў на фоне бязвольнасці кіраўнікоў вышэйшага звяна сістэмы вышэйшай адукацыі. Варта адзначыць, што гэтыя праблемы старанна маскіруюцца ад шырокай грамадскасці як пры дапамозе акуратна адабранай статыстыкі, так і пры дапамозе

31 Лукашэнка вырашыў павялічыць тэрмін адпрацоўкі па размеркаванні, SPUTNIK Беларусь: <https://sputnik.by/20230921/lukashenko-reshil-uvulichit-srok-otrabotki-po-raspredeleniyu-1079641167.html>, а таксама матэрыялы партала “Люстэрка”: <https://zerkalllo.online/news/life/51136.html>.

32 “Аб змяненні законаў па пытаннях аховы здароўя”, Нацыянальны прававы інтэрнэт-партал Рэспублікі Беларусь: <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=H12300308>.

аднабаковага, выключна станоўчага асвятлення асобна ўзятых падзей. Да асноўных прычын праблем можна аднесці:

- жорсткую сістэму вертыкальнага кіравання;
- пасіўнасць кіраўніцтва;
- падаўленне ініцыятывы знізу;
- нізкую актыўнасць і ўцягнутасць супрацоўнікаў;
- хранічнае недафінансаванне сістэмы;
- адток высокапрафесійных кадраў.

Гэтыя праблемы маюць сістэмны характар, і без глыбіннага рэфармавання сістэмы вышэйшай адукацыі, у тым ліку сістэмы кіравання вышэйшай адукацыяй, дэградацыйныя з’явы будуць толькі ўзмацняцца.

Так, па дадзеных даследавання платформы “Народнае апытанне”³³, 69% рэспандэнтаў ацэньваюць стан адукацыі ў Беларусі як дрэнны, пры гэтым якасць вышэйшай адукацыі ацэньваюць як дрэнную 40% рэспандэнтаў (41% — здавальняюча, добра — 4%, выдатна — 0%, 16% не змаглі адказаць). Сярод асноўных недахопаў сістэмы вышэйшай адукацыі рэспандэнты адзначаюць прафесійны ўзровень чыноўнікаў у сферы (61%), матэрыяльна-тэхнічную базу (54%), а таксама падрыхтоўку да працаўладкавання (53%). Па дадзеных даследавання Моладзевага блока ў красавіку — траўні 2023 года³⁴, адной з праблем моладзі 40% рэспандэнтаў назвалі нізкую якасць адукацыі, а 32% сутыкнуліся з гэтым асабіста.

Варта ўлічваць, што дзякуючы маскіраванню праблем у грамадстве няма ўстойлівага запыту на рэформы. Больш за тое, значная частка насельніцтва, якая перажыла некалькі псеўдарэформаў адукацыйнай сістэмы, насцярожана і нават негатыўна ставіцца да любых новаўвядзенняў у адукацыйнай сферы.

33 Ініцыятыва “Народнае апытанне”, дата апытання: 30 лістапада — 6 снежня 2022, спасылка <https://public.flourish.studio/story/1770541/>, а таксама справаздача “Як ацэньваюць сістэму адукацыі Беларусі пратэстныя беларусы” Цэнтра новых ідэй і ініцыятывы “Народнае апытанне”, сакавік 2023, спасылка: <https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2023/03/Как-оценивают-систему-образования.pdf>.

34 Што мяркуе беларуская моладзь? Вынікі сацыялагічнага даследавання Моладзевага блока за красавік — травень 2023: <https://moladzbel.org/research/2023/may>.

Так, па дадзеных даследавання Цэнтра новых ідэй³⁵, “рэформы сістэмы адукацыі..., якія ўжо шмат гадоў праводзяцца практычна ў рэжыме “нон-стоп”, успрымаюцца хутчэй негатыўна, бо не маюць ні ясных мэт, ні відавочных станоўчых вынікаў”. Пры гэтым у пратэстнай часткі грамадства запыт на рэформы, у тым ліку ў сферы адукацыі, вельмі высокі. Так, па дадзеных даследаванняў, праведзеных летам 2022 года сумесна Цэнтрам новых ідэй, ініцыятывай “Народнае апытанне”, платформай “Банк ідэй”³⁶, каэфіцыент задаволенасці сістэмай адукацыі блізкі да “-1” сярод экспертаў і ніжэйшы за “-0,8” сярод рэспандэнтаў (па шкале ад “-1” да “1”, дзе “-1” — “цалкам не задаволены”), а актуальнасць рэформы ў сістэме адукацыі па аналагічнай шкале, на думку экспертаў, блізкая да “1”, а сярод рэспандэнтаў вышэйшая за “0,8”.

Верасень 2023

35 Генадзь Коршунаў, “Якія рэформы патрэбныя Беларусі?”, даследаванне Цэнтра новых ідэй, красавік 2023, спасылка: <https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2023/04/Какие-реформы-нужны-Беларуси.pdf>.

36 Генадзь Коршунаў, “Якіх змен хочуць беларусы?”, 2 жніўня 2022, спасылка: <https://www.ideasbank.vision/articles/1>.